

---

ՄԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ «ՀԻՇՍԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ  
ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԵՐԿԻ ԵՐԿՈՒ ՆԱԽԱԲԱՆՆԵՐԸ

Ժան Անտուան Մեն-Մարտենը (1791–1832) ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրն է: Նա կարճ կյանք ունեցավ, սակայն հասցրեց Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության, գրականության, Ասիայի մշակութային կյանքում ունեցած դերի մասին թողնել հիմնարար աշխատություններ:

Մեն-Մարտենի կենսագրության հիմնական աղբյուրը նրա երախտագետ աշակերտի՝ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի թողած կենսագրությունն է, որն ավելի շուտ փաստահարուստ ներբող է հիշեցնում<sup>1</sup>: Բրոսսեն հիշեցնում է, որ Մեն-Մարտենը բոլորովին երիտասարդ տիրապետում էր հինգ լեզվի՝ արաբերեն, հայերեն, պարսկերեն, ասորերեն, թուրքերեն, հպանցիկ գիտեր նաև զենդերեն ու վրացերեն:

Մեն-Մարտենի վերաբերյալ ծավալուն հոդված է գրել նշանավոր հայագետ Բ. Պատկանյանը՝ «Հայագետ Մեն-Մարտեն, նորա կենսագրությունը և գրավոր երկասիրությունները» խորագրով: Պատկանյանի կարծիքով՝ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից ոչ մեկն այնքան առաջնակարգ արևելագետ չունի, որքան Ֆրանսիան XIX դարի երեսունական թվականներին: Նա թվարկում է արևելագետներին և ավելացնում. «Այս առաջնակարգ գիտնականների դասին պատկանում է և Մեն-Մարտենը<sup>2</sup>»:

Մեն-Մարտենի հայագիտական ու արևելագիտական հարուստ ժառանգության բարձրակետը նրա՝ «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկհատոր աշխատությունն է (1818 թ.), որը նրան մեծ հռչակ բերեց ողջ Եվրոպայում: Այս գրքով Մեն-Մարտենը եվրոպական գիտության ուշադրությունը հրավիրեց աշխարհի հին քաղաքակրթության երկրներից մեկի՝ Հայաստանի վրա: Անժամանակ մահվան պատճառով հայագետը չկարողացավ ավարտել հայ պատմիչների հետագա ժողովածուի մի շարք ֆրանսերեն թարգմանությունները: Դրանք են՝ 1) Համառոտ տիեզերական պատմություն, 2) Ղազար Փարպեցու պատմությունը, 3) Մովսես Խորենացու պատմությունը, 4) Մի ընդհանուր հատորի մեջ հավաքված Հայոց պատմություն, 5) Եղիշեի «Վասն Վարդանա և Հայոց պատերազմին» երկը, 6) Տարոնի պատմությունը, 7) Ներսես Մեծի վարքը, 8) Ներսես Շնորհալու մի երկը, 9) Թովմա Մեծովեցու Լենկ Թեմուրի պատմությունը, 10) Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմությունը:

Այս վերջինն ամբողջովին ավարտված վիճակում էր և Ֆելիքս Լաժարի ջանքերով լույս տեսավ Մեն-Մարտենի մահից հետո Փարիզում 1840-ին:

---

<sup>1</sup> *Sté u* M. Brosset. Notice historique sur M. A.–J. Saint-Martin, membre de l'institut (Académie des inscriptions) chevalier de la légion - d'honneur, rédacteur du "Journal Asiatique", Paris, 1833, p. XXII.

<sup>2</sup> «Փորձ» (*Թիֆլիս*), 1881, էջ 1:

Նույն արևելագետի շնորհիվ գիտնականները ստացան հայագետի մեկ ուրիշ երկհատոր աշխատությունը՝ Արշակունիների պատմությունը<sup>3</sup>:

Մեն-Մարտենը երագում էր չորս տարով այցելել Հայաստան՝ պեղումներ կատարելու, ձեռագրեր ուսումնասիրելու համար և քանի որ իր պահպանողական քաղաքական հայացքների պատճառով Ֆրանսիայում զրկվել էր պաշտոններից ու իր հին դիրքից, օգնության համար դիմում է հռչակավոր Ալեքսանդր Հումբոլտին, որը նոր էր վերադարձել Ռուսաստանից և արժանավոր ընդունելություն էր գտել ռուսական կայսեր կողմից: 1832-ին նա առաջարկությունների մի ծրագիր է ներկայացնում Հումբոլտին, որպեսզի այն հանձնի ռուսական կայսրին՝ իրեն նյութապես աջակցելու՝ Հայաստանում հետազոտություններ կատարելու համար: Նույն թվականին Մեն-Մարտենը վախճանվում է:

Մեն-Մարտենը ինդրո առարկա գրքում հաղորդում է այնպիսի փաստեր, որոնք չենք գտնում այլ աղբյուրներում: Օրինակ՝ գրականագետներին անհայտ է, թե որտեղից է վերցրել Մուրացանը «Գևորգ Մարգարետունի» վեպի գլխավոր հերոսի տոհմանունը, որը չկա Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում, սակայն այն կա հայագետի օգտագործած արաբական աղբյուրում<sup>4</sup>: Մեն-Մարտենի «Հիշատակարանների» առաջին հատորը նվիրված է Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը, իսկ երկրորդում Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունն է, Մովսես Խորենացուն ու Վարդանին վերագրված աշխարհագրությունները՝ համապատասխան ներածականով ու մանրամասն ծանոթագրություններով:

Հայագետը երկար տարիներ եղել է «Journal Asiatique» ամսագրի երեք խմբագիրներից մեկը: 1825-ին ֆրանսերեն է թարգմանել Վարդան Այգեկցու առակների ընտրանին:

Մեն-Մարտենի երագանքը՝ ստեղծել հայ պատմիչների ֆրանսերեն ժողովածուն, իրականացրին նրա հետևորդները՝ Վիկտոր Լանգլուան, Մարի Բրոսեն, Էդուարդ Դյուլոբրիեն, Ֆրեդերիկ Մակլերը: Այսօր Մեն-Մարտենի կատարածի մեջ կարելի է գտնել որոշ անճշտություններ, սակայն դրանք բոլորովին չեն ստվերում հայագիտությանը նրա մատուցած եզակի ծառայությունը:

Թարգմանաբար ներկայացնում ենք Մեն-Մարտենի՝ 27 տարեկանում գրած գլուխգործոցի երկու նախաբանները:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

### ԶԵԿՈՒՅՑ

*Սա Եվրոպայում առաջին աշխատությունն է Հայաստանի մասին. մենք թույլ ենք տալիս մտածել, որ այն կներկայացնի աշխարհագրական և պատմական ճշգրիտ տեղեկություններ: Տարբեր հիշատակումներն ու*

<sup>3</sup> *Sté u M. J. S a i n t – M a r t i n*. Fragments d'une histoire des Arsacides, t. I. Paris, 1850, t. II, 1850.

<sup>4</sup> *Sté u M. J. S a i n t – M a r t i n*. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I. Paris, 1818, p. 362.

թարգմանությունները, որ այն պարունակում է, ավարտվում են 1812 թվականով: Մենք 1813-ի հունիսի 15-ին ստացել ենք մի պաշտոնական նամակ, որով իրավունք է տրվում տպագրել մի մասը թագավորական տպարանում, քանզի չէինք առաջարկել, ուրեմն, տպագրել Օրբեյյան իշխանների պատմությունը՝ գրված XIII դարի վերջում Սյունիքի արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբեյյանի կողմից: Մենք ուրիշ ժամանակի համար ենք պահում Հայաստանի աշխարհագրության և պատմության հիշատակարանները, որը կդառնա չափազանց ընդարձակ աշխատություն: Մենք սահմանափակվում ենք ճանաչել տալու պարունակող նյութի մի մասը այն ծանոթագրություններում, որոնք ուղղված են լուսաբանելու Օրբեյյանների պատմության ամենամթին կետերը: Բայց քանի որ այն ակնարկը, որ կա Հայաստանի պատմության, աշխարհագրության և գրականության մասին, ցարդ ամբողջովին մնացել է անծանոթ, հետևաբար, այս պատմության ամեն մի հատվածը պահանջում է հատուկ քննություն՝ Ֆրանսիայի ընթերցողին հասկանալի դարձնելու հեղինակի պատումը: Մենք մտածեցինք ծանոթագրել միայն այն խնդիրները, որոնք հետաքրքիր ձևով ներկայացնում են այս գրքում պատկերված իրադարձությունները: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է նախապես ներկայացնել Հայաստանի ճշգրիտ աշխարհագրությունն ու պատմությունը: Այս բոլորին հետևում է մի գործ շատ տարբեր նրանից, որ մենք նախապես մտածում էինք հրատարակել, և սրանում գտնում ենք մեզ համար մեծ առավելություն. առավել փութով տարածել ծանոթությունը, որը կնպաստի իմացություն տալու նաև ուրիշ գործերի համար, որ հրատարակելու ենք նույն երկրի և նրան սահմանակից երկրների մասին:

Ծանոթագրությունները, որ կցում ենք Օրբեյյանների պատմությանը, շատ երկարատև ու դժվարին հետազոտությունների արդյունք են: Մենք չենք սահմանափակվել միայն հայ մատենագիրների փաստերով, որպեսզի ամեն ինչ կատարյալ լինի, այլք էնք անցկացրել արաբների ու պարսիկների լավագույն գործերը և այդ բոլորը համեմատել ենք այն ամենի հետ, ինչ կա բյուզանդական ու ասորական գրվածքներում, նկատի ենք առել արդիական առնչությունները, որպեսզի լուսաբանենք մեկը մյուսով:

Մեր աշխատության օգտակարության համար հիշատակարաններին և Օրբեյյանների պատմությանն ավելացրել ենք անցյալի աշխարհագրությանն ու Հայաստանին վերաբերող տարբեր հուշարձաններ, որոնք զանազան առումներով կապված են այդ երկրի քաղաքական ու կրոնական պատմությանը:

Մեր աշխատանքի ընթացքում առիթ ենք ունեցել բացատրել բազում հատվածներ, որոնք առնչվում են հին հեղինակներին:

Համեմատությունները, որ կատարել ենք, մեզ օգնել են ճիշտ որոշելու մեծ թվով քաղաքների և շրջանների ճշգրիտ դիրքը՝ հիշատակված Ստրաբոնի, Պլինոսի, Պտղոմեոսի մոտ, դրանց նշանավոր գիտնականները, ովքեր գրադվել են հին աշխարհագրությամբ, ցարդ չեն անդրադարձել, որովհետև չեն օգտագործել այն բոլոր տեղեկությունները, որոնցից օգտվել ենք, նրանք ձեռքի տակ չեն ունեցել այն երկերը, որոնք քննել ենք:

## ՆԱԽԱԲԱՆ

Ընդարձակ երկիր է Մեծ Հայք անունը կրողը, որը թուրքերը, պարսիկները և ռուսները բաժանել են իրենց գերիշխանության ներքո. այն տարածվում է երեք հարյուր մղոնի<sup>5</sup> վրա՝ արևմուտքից արևելք, Եփրատից մինչև Կասպից ծովը թափվող Քուռի գետաբերանը և հյուսիսից հարավ, Վրաստանից ու Կովկասյան լեռներից մինչև Դիարբեքիի հարավային սահմանները՝ տարածված երկու հարյուր հիսուն մղոն: Այդ տարածքում չկա մեկ ուրիշ լեզու, քան հայերենը, բացի այն մասերից, որտեղ բնակվում են մահմեդականներ, նրանք խոսում են թուրքերեն, սակայն այն մահմեդականները, ովքեր ապրում են մեծ քաղաքներից հեռու ընկած գյուղերում, խոսում են հայերեն խոսակցական լեզվով, որի մեջ կան որոշ ձևափոխված թուրքերեն բառեր: Այդ նույնը կարելի է ասել Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի ու Շիրվանի մասին:

Հայոց լեզվի օգտագործումը չի սահմանափակվում միայն այս տարածքում: Հայերը, որ տարածված ապրում են Ասիայի ու Արևելյան Եվրոպայի տարբեր մասերում, շարունակում են խոսել իրենց լեզվով: Նրանք ստուգապես կազմում են Անատոլիայի բնակչության ամենաստվար մասը, ապրում են Սիրիայի հյուսիսում, Միջագետքում, Ատրպատականում, որն անցյալում ամբողջովին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր, ապրում են նաև Պարսկաստանի իրաքյան մասում, Գիլանում և Մազանդարանում, Բսպահանի շրջակայքում, Վրաստանում, որն ընդգրկում է Հայաստանի մնացորդները, Աստրախանում, Դոնի ափերին, Ղրիմում, Լեհաստանում և, վերջապես, Թուրքիայի եվրոպական մասերում: Եվ այս երկրներում նրանք ոչ միայն առևտրականներ են և մեծ վաճառականներ, այլ նրանց մեծամասնությունը արհեստավորներ ու երկրագործներ են: Որպես խոշոր վաճառականներ, նրանք իրենց գործունեությունն են ծավալում Իտալիայում, Ավստրիայի նահանգներում, Մոլդովայում ու Եվրոպայի շատ ուրիշ մասերում: Հայերը մեծ քանակով ապրում են նաև Եգիպտոսում, Սիրիայում, Բաղդադում, Պարսկաստանում, մինչև Հնդկաստան:

Նկատելի է, որ մեծ թվով երկրներում, ուր հայերը տարածված են և դեռ պահպանում են իրենց լեզուն, կարևոր դեր են կատարում իրենց բնակված երկրների ու եվրոպացիների փոխհարաբերությունների միջև, հատկապես, երբ գիտակցվում է, թե Պարսկաստանի ու Թուրքիայի բանկային գործում և առևտրում այլ երկրների հետ գործարքները կատարվում են համարյա միշտ հայերի միջոցով:

Միաժամանակ այս առումով արժե նկատել, որ շատ կարևոր է միացնել հայերենի իմացությունը արաբերենի, պարսկերենի, թուրքերենի հետ, որովհետև այն ժամանակից, ինչ Հայաստանն ամբողջապես ընկավ մահմեդական լծի տակ, հայերը փոխ առան այդ լեզուներից բառեր, որոնք սովորաբար հաղորդակցման ժամանակ ծառայում էին նրանց, և նույնիսկ որոշ ժամանակակից գրողներ այդ տարբեր լեզուներից մեծաքանակ բառեր են

<sup>5</sup> Մղոն – 1. Ճանապարհի երկայնության չափ՝ հավասար 1000 երկրաչափական կմ, 2000 հասարակ քայլի (տե՛ս Մ տ. Մ ա լ ի ա ս յ ա ն ց. Հայերեն բացատրական բառարան, հ. III, Հ – Ո, Երևան, 2010, էջ 346):

օգտագործում: Որովհետև այդ բառերը հաճախ չկան այն բառարաններում, որ մենք ունենք, և դրանցում, որ հրատարակել են հայերը, թվում է, թե դրանք անհնար է թարգմանել, երբ դրանք հանդիպում են բնագրերում, եթե նախապես ծանոթություն չունենաս վերոհիշյալ լեզուների հետ:

Օգուտը, որ պատմությունն ու բանասիրությունը կարող են քաղել հայոց լեզվից և հայ գրականությունից՝ չընկնելով որոշ հայագետների ցուցաբերած ծայրահեղ խանդավառության մեջ և չզոհաբերելով արևելյան մյուս ժողովուրդների գրականությունը, ապա կարծում եմ, որ նրա կարևորությունն այս դիտակետից չպետք է մերժվի: Հայաստանի գրողների բոլոր ժանրերով ստեղծագործելու հետևողական շարունակականությունը՝ չորրորդ դարից մինչև մեր օրերը, և նպատակը, որ հայերը ցուցաբերեցին հաստատելով իրենց տպարանները այն բոլոր տեղերում, ուր ապրում էին մեծ քանակով, որ տպագրեն իրենց գրողների երկերը, հավաստում են նրանց մեծ նվիրումը մատենագրությանը: Նրանք ստուգապես տպարաններ ունեն Ամստերդամում, Լայպցիգում, Վենետիկում, Լիվոռնոյում, Լեհաստանում՝ Լվովում, Կոստանդնուպոլսում, Չուստանիայում, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, իրենց եկեղեցու գլխավորի նստավայր Էջմիածնում, Մադրասում և բազում այլ վայրերում: Նրանք դրանք ունեցել են Բուպահանի մոտ գտնվող Ջուղայում, Մարսելում: Որպես Ֆրանսիայի հոգևորականությանը ներկայացվող պրոպագանդա, այս վերջին տպարանը կանգնեցվեց, որովհետև ասում էին, թե այն տպագրում է գրքեր, որոնք պարունակում են հերետիկոսների կարծիքներ:

Հայ գրականությունը չունենալով շահեկանությունը և հարստությունը արաբական, պարսկական, հինդուսների և չինացիների գրականության, միաժամանակ արժանի չէ այն մոռացմանը, որ կա ցարդ. մեծաքանակ թվով այդ գրականությունը ստեղծած մատենագիրները այն դարձրել են բոլոր առումներով մեծարելի: Նրանց մեջ պետք է առանձնացնել պատմիչներին, որոնք առանց հաշվի առնելու, որ ավանդել են իրենց երկրի պատմությունը, սեղմ ձևով, իրապես խոսել են Արևելքի այլ երկրների մասին, որը լրացնում է բավականին կարևոր բացը Ասիայի տարեգրություններում: Բացի այդ, նրանցից հայթայթում ենք կարևոր լուսաբանում և տեղեկություններ Կոստանդնուպոլսի հույների, Պարսկաստանի Սասանյան դինաստիայի արքաների, մահմեդական արաբների, թուրք-սելջուկների, խաչակիրների, մոնղոլների և, ընդհանրապես, ողջ Արևելքի մասին՝ սկսած չորրորդ դարից մինչև ավելի արդի ժամանակները: Բնչ վերաբերում է մեր թվականության սկսման մոտ ժամանակներին և հատկապես հնագույն դարերին, տեղեկությունները, որ տալիս են հայ մատենագիրները, շատ քիչ են, բացի շատ հետաքրքիր դեպքերի և մի քանի թանկ ավանդությունների, նրանք սովորաբար թվում են նվազ հավաստի, քան հույն ու լատին պատմիչներինը: Նրանց արժեքն ամբողջովին չպետք է մերժել, բայց նրանց պետք է մոտենալ շատ կասկածով: Ասորեստանի թագավորների ցանկը, որ հաղորդում է Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ, լիովին քաղված է հույն մատենագիրներից, և եթե չունենանք հենց իր՝ հեղինակի խոստովանությունը, այդ գահակալների իշխանության ավարտը, որ շատ անգամ կցված է այդ անուններին, հստակ մատնացույց

են անում որ աղբյուրից քաղված լինելը: Բայց քանի որ մենք չունենք նրա նշած մատենագիրների գործերը, պետք է երախտագետ լինենք, որ նա փոխանցել է վերջինների երկերի մի քանի կտորներ: Նույնը կարելի է ասել Մարաստանի թագավորների, նաև Կյուրոսի մասին:

Հայ պատմիչները շատ քիչ լույս են սփռել պարսից Արշակունիների վրա, որոնց նրանք առավել են ճանաչում, քան Արևելքի մյուս դինաստիաներին, որովհետև Հայաստանը նրանց հետ ունեցել է քաղաքական մշտական կապեր, քանզի իրենք կառավարվում էին նույն դինաստիայից սերող թագավորներից, և երբ այդ ազգի գահակալները զրկվեցին Պարսկաստանի գահից՝ Մասանյանների դինաստիայի կողմից, նրանցից մի մեծ քանակ ապաստանեցին Հայաստանում և ընդունվեցին իրենց ազգակիցներից, ովքեր նրանց տվեցին անկախություն, որն ունեցան նրանց շտապիղները ևս՝ շատ դարեր անց: Հայ Արշակունիների պատմությունը շատ հեռու է, իհարկե, պարզ լինելուց, և այն ունի բազմաթիվ կետեր, որոնք դժվարություններ են առաջացնում այն քննելու խստորեն, և այն կարիք ունի քննարկվելու առավել մեծ ուշադրությամբ: Այս պատմությունը լի է գրեթե անլուծելի ժամանակագրական դժվարություններով, ու շատ դեպքերում հակադիր փաստերով՝ ասված ժամանակակից հույն և լատին պատմիչներից:

Ինչ էլ լինի, հայ պատմիչների կարևորությունն այն է, որ վաղնջական ժամանակների մասին խոսելիս նրանք սովորաբար ավելի խնամք են տարել պատմվող իրադարձությունների նկատմամբ, ջանացել են չխոսել քիչ կարևորություն ունեցող դեպքերի մասին և առավել խնամքով են վերաբերվել իրենց երկերի ոճին, քան արար ու պարսիկ պատմիչները: Պետք է նույնպես հավաստել, որ նրանք շատ բարձր են, քան *Bas Empire*-ի հունական հեղինակները<sup>6</sup>: Հաճելի ոճով ասված գեղեցիկ զրույցներում այն երևակայական ցնորք չէ, որ համակում է Արևելքի ուրիշ մատենագիրներին, առանց հրաժարվելու նրանից, ինչ արված է սահմանելու Արևելյան ոճը: Հայ պատմիչները գիտեն սակայն հրաժարվել արտառոց համեմատություններից, ճոճան փոխաբերություններից, որոնք հաճախ անհեթեթ են, և դա ընդհանրապես նրանց հիմնական բնութագիրն է՝ ի տարբերություն արաբականի ու պարսկականի: Կարելի է առանց չափազանցության հավաստել, թե այդպիսիք շատ են, ինչպես Մովսես Խորենացին, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, կաթողիկոս Հովհաննես Վեցերորդը և էլի ուրիշներ, որոնք անարժան չեն լինի եվրոպական ընթերցողի ուշադրությանն իրենց պերճախոսությամբ, ոճի մաքրությամբ և իրենց ժամանակի հրապարակախոսության կապակցվածությամբ, որոնք կարելի է կարդալ հետաքրքրությամբ երևելի օրինակներից հետո, որ մենք ունենք՝ անգամ Հունաստանում ու Հռոմում ստեղծվածներից հետո:

Ծանոթությունը Հայաստանի և Արևելքի այլ երկրների պատմությանը միակ գրական առավելությունը չէ, որ կարող ենք քաղել՝ ուսանելով հայերի

<sup>6</sup> Bas Empire – տերմինն օգտագործվել է – Քամիլ Լեբոյի (1752-ին) կողմից, որը նշանակում էր Բյուզանդիայի պատմությունը IV–XV դարերում: Այսօր տերմինը, որից հաճախ զգուշանում են պատմաբանները, նշանակում է «հռոմեական» կայսրության «անկման» ժամանակաշրջանը (տե՛ս «Petit Robert-2», Paris, 1988, p. 180):

լեզուն, այն կարող է ևս շատ օգնել ավելացնելու նոր փաստեր հին գրականության պատմությանը, թե՛ եկեղեցական, թե՛ աշխարհիկ: Հայերի ունեցած քաղաքական կապերը հույների և հռոմեացիների հետ, քրիստոնեական դարաշրջանից շատ առաջ Հայաստանում տարածեցին հունարենի ուսուցումն ու գործածությունը: Եվ ճշտորեն կարելի է ասել, թե ասորիների, եգիպտացիների և այլ արևելյանների նման բազմաթիվ հայ գրողներ օգտագործել են այդ լեզուն իրենց երկերում: Տիգրանի որդի Արտավազդ արքան, որը բռնվեց Անտոնիոսից մատնությամբ և մեռավ Ալեքսանդրիայում, հունարենով գրել է նորերգություններ ու պատմական գրքեր: Հին Հայաստանի բոլոր թագավորների դրամները, որ մենք ունենք, կրում են նույն լեզվի շրջագրերը, և երևում է, որ այն ունեցել է նույն գործածությունը հասարակական կոթողների վրա:

Երբ, սկսած չորրորդ դարից, Հայաստանն ընդունեց քրիստոնեություն, հանգույցները, որ նրան արդեն կապում էին հռոմեական կայսրության հետ, դարձան ավելի ամուր: Մեծ թվով ասորիներ և հույներ հաստատվեցին այստեղ ու մեծապես նպաստեցին գրականության առաջին ընձյուղների աճմանը՝ այնտեղ տարածելով հունարենը: Պատմությունից երևում է, թե ինչպես Հայաստանի պարսիկ իշխանավորների և գորապետների խիստ հրահանգով ոչնչացվում էին հունարենով գրված կամ հունական բնույթի գրքերը, որոնք որոշ ժամանակ անց մեծաքանակ էին այդ երկրում: Պարսիկների ամայացումներն ի վիճակի չէրան ամբողջովին ի չիք դարձնելու այդ գործերը և ոչ էլ հակումը, որ հայերն ունեին դրանց նկատմամբ, որովհետև քիչ հետո կտեսնենք, որ հունական գրականության ուսուցումը նրանց մոտ վերադարձավ մի նոր եռանդով: Հինգերորդ դարի սկզբին Մահակ կայսրի կոստանքը՝ Արշակունյաց տոհմից, իր ողջ կարողություններով քաջալերված և հզորապես հենվելով Մեսրոպ կոչված գիտնականի վրա, որը իր ազգի համար հորինեց մի այբուբեն, այն դարձրին համընդհանուր իրենց հայրենիքի համար: Նրանք պատրաստեցին բազում աշակերտներ՝ ուղարկելու Հռոմեական կայսրության տարբեր մասերը: Այդ դպրոցից դուրս եկան հունական երկերի թարգմանության մեծ մասը, որ կան հայերենով: Նրանք ամբողջ Աստվածաշունչը թարգմանեցին ըստ Յոթանասնից, թարգմանեցին նաև Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմությունը, եկեղեցու հայրերին և Պլատոնի ու Արիստոտելի բոլոր գործերը: Այս վերջիններս համարյա բոլորը թարգմանվեցին Դավիթ փիլիսոփայի<sup>7</sup> կողմից, որը Մովսես Խորենացու ուսումնակիցն էր և ապրել է հինգերորդ դարի կեսերին: Եթե մենք դատենք թարգմանության որակը ըստ այն ունեցածի, որ կա թագավորական գրադարանում, դրանք ունեն խիստ մանրակրկիտ ճշգրտություն և կարող են ծառայել ճիշտ սահմանելու այդ փիլիսոփաների բնագրերի մտքերի իմաստը, որոնք փոփոխություն են կրել ու աղավաղվել գրիչների տգիտության պատճառով:

Ավելի ուշ Հայաստանն ունեցավ Հիպոկրատի և Գալենի երկերի թարգմանությունը, նա ունեցավ Հոմերոսի պոեմների ամբողջական թարգմա-

<sup>7</sup> Դավիթ Անհաղթը չի եղել Մ. Խորենացու ուսումնակիցը: Նա ծնվել է մոտավորապես 475 թ. (տե՛ս Ուլ ուլ է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 339):

նությունը<sup>8</sup>: Իր «Հայոց պատմության» ընթացքում Մովսես Խորենացին հաճախ վկայում է հույն մատենագիրներին, ինչպես Դիոդորոս Սիկիլացուն, Հովսեպոսին, Բերոսոսին, Արիդենոսին, Կեփաղիոնին, Օլիմպոդորոսին, Մանեթոսին, Հուլիոս Աֆրիկանոսին, Փլեգոնիոսին և քիչ հայտնի շատ ուրիշներին. նա վկայում է նրանց մի քանի անգամ իր պատումի անցումներում: Ըստ Մամվել Անեցու ժամանակագրության վկայության կարելի է կարծել, թե Բերոսոսի պատմությունը հայերենով դեռ գոյություն է ունեցել տասներկուերորդ դարի վերջին, միաժամանակ գուցե այս մատենագիրն այդ մասին ասում է ըստ Մովսես Խորենացու և Եվսեբիոսի ժամանակագրության, որոնց նա ծանոթ է: Հայաստանի թագավորության անկումից և պարսիկների ավերումներից հետո հայերի մոտ չնվազեց հունարենի ուսուցումը. հինգից վեցերորդ դարերի ընթացքում նրանք թարգմանեցին մեծաքանակ գործեր՝ կապված աստվածաբանության ու եկեղեցու պատմության հետ: Յոթերորդ դարի վերջին Հայաստանի կառավարիչ իշխան Ներսեհ Կամսարականը<sup>9</sup> վարդապետ Փիլոնի միջոցով պատվիրել է թարգմանելու Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը», որի շատ հատվածներ ունենք թագավորական թանգարանում: Ութերորդ դարի սկզբին հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան ու շատ երևելի հոգևորականներից Ստեփանոսը՝ Սյունիքի արքեպիսկոպոսը, որը հունարեն էր սովորել Կոստանդնուպոլսում, թարգմանեց սուրբ Գրիգոր Նյուսացուն և այլ գրքեր: Հակումը, որ հայերն ունեին հունական մատենագրության նկատմամբ, պահպանվեց հաջորդ դարերում, այդ ապացուցում է նոր դարերի գրողների տարբեր ժանրերով կատարած թարգմանությունները, որոնց թվարկումը չափազանց երկար կլինի: Տասնմեկերորդ դարի կեսերին Արշակունիներից սերող Հայաստանի իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը, որը նշանավոր էր իր գիտելիքներով ու զինվորական տաղանդով, թարգմանում է հույն մաթեմատիկոսների բազում գրքեր: Տասնյոթերորդ դարի կեսերին Բսպահանում բնակվող նշանավոր վարդապետ Միմեռն Ջուղայեցին ուղղեց Պրոկլեսի երկերի հայերեն թարգմանության բնագրերը, որ կատարվել էր նրանից շատ ժամանակ առաջ վրացերենից՝ մի քահանայի կողմից, որի անունը նույնպես Միմեռն<sup>10</sup> էր: Ասորական գրականությունն էլ կարող է նպաստ ստանալ հայկական թարգմանություններից, ինչպես քաղաքական և եկեղեցական պատմությունների, այնպես էլ հայրաբանության գծով: Այն ժա-

<sup>8</sup> Սեն-Մարտենը տողատակում գրում է. «Թագավորական գրադարանի հայկական ձեռագրերի մեջ կարող են գտնել (-126) բավականին կարևոր բառարան դժվար և քիչ գործածվող բառերի, որոնք կան Հովսեպոսի հայերեն թարգմանության մեջ (տե՛ս M. J. Saint-Martin. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, p. 8):

<sup>9</sup> Ներսեհ Կամսարական (ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ): Հայոց իշխան (689–693) և Շիրակի տերը: Թալինում կառուցել է եկեղեցի, որը հայտնի է Ներսեհ Կամսարականի անունով: Հովանավորել է մտավորականների (Գրիգոր Արշարունի, Անանիա Շիրակացի և այլն): (Տե՛ս Ուլ ուլ է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 2007, էջ 214):

<sup>10</sup> Այս փաստը Սեն-Մարտենը քաղել է Առաքել Դավրիժեցուց, որը գրում է. «Նաև Պրոկլե իմաստասերի գիրքը, որ վրացերենից թարգմանված է մեր լեզվին, այլ նախապես եղած ոմն Միմոն անունով քահանայի կողմից, այս Միմոն վարդապետը այդ գիրքն էլ ուղղեց, որովհետև առաջին թարգմանությունը բազմաթիվ դժվարություններ էր պատճառում ընթերցողին (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի. Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 319):



մանակ, երբ քրիստոնեությունը հաստատվեց Հայաստանում, այնտեղ եկան շատ ասորիներ, որոնք եկան քարոզելու ավետարանական վարդապետությունը, այնտեղ հիմնելու վանքեր ու եպիսկոպոսական նստավայրեր: Հռչակավոր Տարոնի Սուրբ Կարապետ վանքը կառուցվել է Հայաստանի հին աստվածներին նվիրված տաճարի տեղում՝ ասորի Ջենոբի կողմից, որը Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակակիցն էր՝ Տարոնի առաքյալը: Նրա բոլոր հետևորդները, մինչև վեցերորդ դարի վերջը, ասորիներ էին:

Հայաստանի հարավ-արևմտյան բոլոր հաստվածները՝ Տիգրիսի և Եփրատի միջև, Ամիդի շրջակայքը, Սոֆեն գավառն ու նրա շրջակա մասերը գեթ կրոնական ու մատենագրական տեղեկությունների համաձայն կախված էին Ասորեստանից: Այս գավառների բոլոր եպիսկոպոսներն ու մատենագիրները Աստծու տներում և իրենց գրվածքներում օգտագործում են միայն ասորերենը: Հինգերորդ դարի սկզբում Հայաստանում հաստատված ասորի քահանաները դարձան այնքան հզոր, որ փորձում էին իրենց ձեռքը վերցնել կաթողիկոսության պատիվը. նրանցից շատերը Պարսկաստանի թագավորի ու պարսից գորահրամանատարության գորակցությամբ հասան նրան, որ աքսորեցին օրինական կաթողիկոսին և նստեցին սուրբ Գրիգորի աթոռին: Այս բոլոր փորձերը հայերի մեջ առաջացրին մեծ ատելություն դեպի ասորիները, որը շատ անգամ կարելի է տեսնել նրանց գործերում: Ինչ էլ որ լինի, կրոնի խնդիրներում ունեցած մեծ նմանություններով, նրանք շատ մեծ հեռացում չունեցան մեկը մյուսից:

Նախքան կաթողիկոս Սահակ Առաջինի և Մեսրոպ վարդապետի կողմից Աստվածաշնչի թարգմանվելը հունարենից՝ իրենց հայրենիքի լեզվով, Հայաստանում գործածվում էր ասորերեն Աստվածաշունչը, որը բոլորովին հասկանալի չէր ժողովրդին, ինչպես այդ վկայում է սուրբ Մեսրոպի աշակերտներից մեկը՝ Կորյունը, որը Վռամշապուհի պատվերով ստեղծված հայոց գրի պատմության ու հայտնագործման մասին ասում է հետևյալը. «Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելոյ առն Մաշտոցի ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ՝ զօրացոյց զնա հոգւով ողորմութեան իւրոյ: Քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելյապէս ծախս մանկացն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անշահութիւն յանրութենէ լեզուին ասորւոյ»<sup>11</sup>:

Երկար ժամանակից ի վեր ասորական նշանագրերը Հայաստանում գործածության մեջ էին՝ մրցակցելով հունականի ու պարսկականի հետ,

<sup>11</sup> M. J. Saint-Martin. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, p. 12. Տղաւտակում Սեն-Մարտենը դրել է մեջ բերվող հաստվածի գրաբար տարբերակը և նշել. «Gorioun, dans Lasare Pharbetsi, p. 25, 26». Իրականում հաստվածի թարգմանությունը կատարված է ոչ թե Կորյունից, այլ Ղազար Փարպեցուց (տե՛ս Ղ ա զ ա ր Փ ա ր պ ե ջ ի. Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, էջ 30):

որովհետև հայերը դեռ չունեին իրենց նշանագրերը, որոնք ճշգրտորեն արտահայտեին իրենց լեզվի հնչյունները: Ըստ Դիոդորոս Միկիլագու և մի քանի ուրիշ հույն պատմիչների՝ առաջիններն արդեն գործածվում էին նախքան քրիստոնեությունը: Հավանական է, որ սուրբ Մեսրոպի այբուբենը հորինելուց հետո դրա գործածությունը խիստ նվազում է և քիչ հետո ամբողջովին դուրս գալիս գործածությունից: Մինչ այդ ժամանակահատվածը հայերն իրենց լեզվով թարգմանել են Եփրեմ Եղեսացու երկերը, սուրբ Հակոբ Նյուսացու քարոզները և Ասորեստանի գլխավոր մատենագիրների երկերը:

Մինչև վեցերորդ դարի կեսերը Մանե, Թեոդորոս Մոպսոսեստացի, Պողոս Մամոսատցի աղանդավորների երկերը բերվում են Հայաստան՝ նեստորականների գրած մեծաքանակ գործերի հետ: Թարգմանվում էին Հին ու Նոր Կտակարանների պարականոնները, ինչպիսիք՝ սուրբ Պետրոսի հայտնությունները, Ադամի ապաշխարումը, Մանկության ավետարանը, որոնց թարգմանիչները աղանդավոր կրոնավորներ էին, որոնք իրենց տեսակետների համար նեղացած լքել էին Ասորիքը: Իններորդ դարի սկզբին թեմերեցների տեսուչ մեկը՝ Նանա անունով, կապվեց Հայոց եկեղեցու հետ և հաստատվեց Տարոնի իշխան Բագարատի ոստանում, որն իր երկրի իշխանաց իշխան էր ճանաչվել Բաղդադի խալիֆներից<sup>12</sup>: Նա թարգմանել է աստվածաբանության հետ կապված ուրիշ երկեր ևս: Վերջապես մենք թագավորական գրադարանում ունենք 1245-ին Բ. ծ. հ. և հայոց 694 թվականին թարգմանված մի գործ՝ Տիեզերական պատմություն, որի հեղինակն է Անտիոքի հակոբիկների կաթողիկոս Միխայիլը, որը վախճանվել է տասներկուերորդ դարի վերջին: Այդ ժամանակագրությունը Տիեզերական պատմության մեջ դրված է հաճախ ասորերեն գրված ներբողով, որի հեղինակն է Գրիգոր Աբուլֆարաջը. այն բոլորովին ծանոթ չէ գիտուն Ասեմանիին, և բնագիրը, որքան էս գիտեմ, չկա Եվրոպայի - որևէ գրադարանում:

Նաև հայերենի մատյաններում է, որ կարելի է հույս ունենալ գտնելու ճշգրիտ փաստեր, որոնք լուսաբանում են Պարսից Սասանյան դինաստիայի-թագավորների պատմությունը և մեզ ծանոթացնում են հին պարսիկների-գրադաշտական կրոնի հետ:

Հայաստանի թագավորության անկումից հետո մոզերը, արտահայտելով Պարսկաստանի թագավորների շահը, նրանց հովանավորությամբ փորձում էին իրենց կրոնը հաստատել Հայաստանում: Այս երկրի աստվածաբանները-շատ հաճախ ստիպված էին գրով պաշտպանելու քրիստոնեական կրոնը, հայ իշխաններին արգելելու օտար հավատն ընդունելու համար,

<sup>12</sup> Այս փաստը Մեն-Մարտենը քաղել է Միքայել Չամչյանցից. «Ի յերրորդ ամի կաթողիկոսութեան սորա կոչեցաւ յամիրապետէ ի դուռն Հով ոստիկան հայոց և ի խնդրոյ Սմբատայ սպարապետին և այլոց ոմանց կարգեցաւ պատրիկ ի վերայ ազգին Բագարատ կամ Բագրատ Բագրատունի՝ այր հզօր և երնելի, ի մերձաւոր ազգականութենէ նորին Սմբատայ սպարապետի, որ և նստէր ի կողմանս Միմ լերին և իշխէր անդ: Եւ էր ի նմին ժամանակի սարկաւազապետ ոմն ասորի՝ Նանա անուն, այր բանիբուն և փիլիսոփայ, խնդրեաց ի սմանէ Բագրատ, յորինել զմեկնութիւն Յովհաննու աւետարանին և նորա առանձնացեալ ամս երիս ի կողմանս Միջազետաց, յորինեաց զայն ասորերէն քաղեալ ի մեկնութենէ Յովհաննու Ոսկերբանի և ապա թարգմանեաց ինքն ի լեզու հագարացոց և ընծայեաց Բագարատայ, որովհետև քաջ գիտէր նա զայն լեզու: Եւ զայս գիրք յետոյ էտ թարգմանել ի հայս Սմբատ Բագրատունի» (տե՛ս Մ. Չ ամ չյ ա և ց. Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 441):

սակայն չնայած դրան, նրանց մեջ կային մի մեծ խումբ նորահավատներ: Հենց այդ վիճաբանական գործերում պետք է որոնել բազում նկարագրերն ու ավանդույթները նույնքան կարևոր, որքան վարդապետության համար մարտնչած ժողովրդի մեջ ապրած գրողների վկայությունները: Հայ հոգևորականության ամենասկնառու դեմքերը, ինչպես Եզնիկը, Արձան Արծրունին և շատ ուրիշներ ցարդ պահպանված ճառերում գրել են այս մասին:

Հինգերորդ դարի կեսերին գրված Եղիշեի Վարդան գորավարի պատերազմի մասին ընդդեմ պարսիկների գրքում կա Հայաստանի պարսիկ կառավարիչ Վեհ Միհր Ներսեհի հրամանը՝ այս երկրում քրիստոնեությունն արգելելու և զրադաշտական կրոնն ընդունելու մասին: Այդ հրամանը պարունակում է մի երկար պատմություն պարսկական կրոնի վարդապետության վերաբերյալ:

Բացի այն գործերից, որոնց մասին ես խոսեցի, հայերն ունեն բազմաթիվ աստվածաբանական ճառեր՝ նվիրված տարբեր աղանդների ու հերձվածների սխալների դեմ մարտնչելուն, աղանդներ, որոնք կան Հայաստանում և հյուսիսային Միջագետքում՝ Արևորդի («enfant du soleil») անունով, թոնդրակեցի՝ հավաստի Ղազար Թոնդրակեցու անունով, որն ապրել է տասներորդ դարի վերջին, թուլաիլեցի՝ Թուլայլ կոչված ավանից, Խնուսեցի՝ Խնուս քաղաքից՝ Եփրատի կողմերում... Այս հերձվածողները Բարդաճանի, Մարկիոնի, Վալենտինի, Մանեի աշակերտների հետևորդներն են, որոնք երկար ժամանակ շատ բազմաքանակ և շատ զորեղ էին Եդեսիայում, Հարանում ու Միջագետքի մնացած մասերում: Թեև դրանք եղել են տարբեր ժամանակահատվածներում, կրելով արյունոտ հալածանքներ, թվում է, թե դրանք դեռ կան Հայաստանում, Խնուս քաղաքի կողմերում և Միջագետքում, ուր նրանց եզդի են կոչում:

Չնայած այն շահեկանությանը, որ ես թվարկեցի, հայ գրականությունը Եվրոպային ցայտօր մնացել է անձանդ: Դժվար է ճշտիվ հայտնել պատճառն այն անտարբերության, որ ցուցաբերել են հայ գրականության նկատմամբ: Բառարանների, տարրական գրքերի պակասությունը, ձեռագրերի չնչին քանակը, որ ունենք մեր գրադարաններում, այդ բոլորի հիմնական պատճառն են: Բայց սա չի թվում բավարար գոհացուցիչ պատասխան տալու համար, որովհետև նույն պատճառները հավասարապես կարելի է բերել Արևելքի ուրիշ գրականությունների վերաբերյալ: Այն, ինչ ինձ թվում է ավելի կարևոր և մինչև հիմա մշտական անտարբեր լինելու պատճառ՝ Հայաստանի անկախ չլինելու վիճակն է: Երբ տասնյոթերորդ դարի կեսերին աստվածաշնչյան գրականությունը դադարեց մենաշնորհյալ բնագավառ լինել արևելագետների համար, նրանք սկսեցին մղվել զուտ գրական դիտակետից սովորելու Ասիայի լեզուները: Երկար ժամանակից ի վեր հայերը կորցրին իրենց երկրի անկախությունը, և քաղաքական այդ պահը տարածվեց նաև նրանց՝ Ասիայի մյուս ժողովուրդների կազմում ունեցած ճշգրիտ արժեքների վրա: Առաջին հերթին դժվար էր մտածել, թե ժողովուրդ, որի ամենաստվար մասը գտնվում է մահմեդական լծի տակ, մյուս մասն աստանդական ցրված է հին աշխարհի տարբեր երկրներում, զբաղվում է մատենագրությամբ, որ շատ վաղուց ունի գիտական լեզու և տարբեր ժանրերով ստեղծված բազում գործերով կիրթ գրականություն: